

Michał PAKALSKI

Uniwersytet Warszawski

Próby kodyfikacji języka ukraińskiego w I połowie XIX w.

Zrozumienie, jak istotny dla umocnienia świadomości narodowej każdego etnosu jest jego język, było pierwszym krokiem ku powstaniu nowoczesnego narodu ukraińskiego. Wiele w tej kwestii pokazała ukraińskim działaczom sytuacja pozostałych narodów słowiańskich, które mimo iż nie posiadały własnego państwa, dbały o ojczystą mowę, tworzyły literaturę i rozwijały fachową terminologię. Jednym z najważniejszych elementów takich działań, stanowiącym w zasadzie ich podstawę, jest kodyfikacja języka, czyli ustalenie reguł pisowni oraz ujednoczenie norm gramatycznych. Dopiero wówczas język staje się spoiwem łączącym wszystkich jego użytkowników.

Na początku XIX wieku lingwiści pochodzący z Polski i Rosji uważali ukraiński za dialekt swoich własnych języków. W pracach takich zasłużonych badaczy jak Samuel Linde, Nikołaj Griecz czy nawet Czech, Josef Dobrovský, próżno szukać wyróżnienia języka ruskiego jako odrębnego. Zwykle był on pomijany, traktowany jako dialekt jednego z sąsiadujących języków bądź jako ich kreol. Wskutek politycznego podziału Ukrainy pomiędzy Rosję a Austrię proces kształtowania języka toczył się w każdym z państw osobno. Choć obie drogi rozwoju przenikały się, jednak mimo wszystko pozostawały odrębne. Po obu stronach granicy można było dostrzec działania mające na celu kodyfikację języka ukraińskiego. Niniejszy artykuł stanowi podsumowanie najważniejszych publikacji na ten temat, które powstały w I połowie XIX wieku. Był to niezwykle ważny okres w historii Ukrainy, kiedy dynamicznie rozwijały się literatura i etnografia. Liczne gramatyki były przejawem zainteresowania językiem i wspierały kiełkującą myśl narodową poprzez wykazywanie odrębności i samodzielności języka ludowego.

Na terytoriach znajdujących się pod berłem cara do stopniowej normalizacji języka prowadziło powstawanie utworów literackich po ukraińsku i wydawanie tytułów prasowych. W tym kontekście należy wspomnieć pierwszą gramatykę języka ukraińskiego autorstwa Aleksieja Pawłowskiego, która ukazała się

w Petersburgu w 1818 roku, po 13 latach oczekiwania na zgodę cenzora. Pełny tytuł dzieła brzmi *Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших Малоросское наречие от чистого Российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями*. Narodowość autora nie jest pewna, przesłanki wskazują jednak na to, że był Rosjaninem¹.

Żyjąc wśród Ukraińców, Pawłowski poznał ich mowę i kulturę. Przez kilkanaście lat przygotowywał pracę na temat różnic pomiędzy językiem ukraińskim a rosyjskim, którą w 1805 roku złożył na ręce cenzora, jednak Cesarska Akademia Nauk nie zezwoliła na druk, argumentując niezgodnością pracy z propagowaną linią czystości języka państwowego. Jednocześnie doceniono poziom merytoryczny gramatyki. Autor nie zraził się i przez kilkanaście lat zabiegał o jej wydanie, co nastąpiło w 1818 roku.

Publikacja ta stała się pierwszym pełnym opisem języka ukraińskiego. Chociaż Pawłowski z uwagi na cenzurę traktował go jako dialekt rosyjskiego, to jednak w jego opinii wiele cech wskazywało na to, że mógłby on funkcjonować jako samodzielny język. Krytykował jednocześnie rosyjskich filologów za szczegółowe zajmowanie się rosyjskimi gwarami i pomijanie tak wyróżniającego się na ich tle „dialektu małoruskiego”. Zauważał bogactwo leksyki i frazeologii języka ukraińskiego. W pracy zawarł przykłady przysłów czy fragmenty utworów literackich oraz krótki słownik. Była ona adresowana do Ukraińców i Rosjan, czytelników literatury staroruskiej, latopisów i in.²

Pawłowski oparł swoją gramatykę przede wszystkim na języku mieszkańców Kijowa i okolic, który uważał za najczystszy (a przez to najbardziej wartościowy), jednak nawiązywał także do innych gwar, m.in. słobodskich. W kwestii pisowni proponował zastosowanie ortografii fonetycznej, negatywnie odnosząc się do etymologicznego zapisu obecnego m.in. w *Eneidzie* Iwana Kotlarewskiego. Pracę docenił m.in. ówczesny badacz folkloru Mykoła Certelew. Pojawiały się jednak także głosy negatywne, np. ze strony Pavla Šafárika.

Na przypomnienie zasługuje również działalność Pawła Biłeckiego-Nosenki, który był autorem pierwszego dużego słownika języka ukraińskiego, obejmującego około 20 tysięcy wyrazów, ułożonego głównie w oparciu o dialekt połtawski, gwary lewobrzeżnej Ukrainy, zabytki języka³ oraz współczesne autorowi utwory literackie (m.in. *Kobzarz* Tarasa Szewczenki oraz *Eneida* Iwana Kotlarewskiego). W latach 1838–1843 przygotował on na bazie poprzedniej swojej pracy (wysłanej do Akademii Nauk i tam zapomnianej) słownik ukraińsko-rosyjski pt. *Словарь малоросійскаго, или*

¹ А. Москаленко, *Перша друкована граматика української мови* [в:] „Українська мова і література в школі”, № 5, 1968, с. 21.

² *Ibidem*, с. 23.

³ Biłecky-Nosenko korzystał nawet z polskiego wydania *Biblii* Jakuba Wujka, w której znajdowały się liczne słowa pochodzenia ruskiego.

юго-восточнорусского языка; филологическій, етимологическій, съ показаніемъ частей рѣчи, окончательныхъ корней словъ, идиотизмовъ, метаплазмовъ, со сводомъ синонимовъ, съ пословицами и поговорками, составленный по произношенію, какимъ говорятъ в Малой и Южной Россіи. Zawierał on leksykę odmienną w obu językach i wzbogaconą o przykłady użycia słów, frazeologizmy i przysłowia, a także pewne elementy gramatyki (np. fleksję). Znajdowały się tam informacje dotyczące historii języka i słowotwórstwa. W dorobku Biłeckiego-Nosenki znalazła się również praca pt. *Грамматика малоросійскаго языка*.

Pomimo pozytywnych recenzji obie prace nie zostały dopuszczone do druku. Istniały jednak kopie rękopisu, które znane były językoznawcom i leksykografom i były wykorzystywane przy tworzeniu nowych słowników. Co ciekawe, sam Pawło Biłecki-Nosenko stwierdził pewnego razu, że wydanie dzieła jego życia „przysłuży się wszystkim, chociażby miało się to stać w XX wieku”. Wróżba się spełniła – ostatecznie praca została wydana drukiem dopiero w 1966 roku⁴.

Inne, lepsze warunki do rozwoju miał język w tej części Ukrainy, która wchodziła w skład Cesarstwa Austriackiego, co zaowocowało większą liczbą prac lingwistycznych. W Galicji prace nad kodyfikacją języka ludowego prowadziło kilku uczonych. Efektem ich działań było wydanie szeregu gramatyk.

Pierwszą gramatyką języka ukraińskiego powstałą w XIX-wiecznej Galicji była *Грамматика языка славенорусского* Iwana Mohylnyckiego, który pracował nad nią w latach 1822–24. Niestety, gramatyka nie została wydrukowana za życia autora, czekając na wejście do powszechnego obiegu prawie 90 lat – pierwsze wydanie nastąpiło dopiero w roku 1910. Przez cały ten okres rękopis był przechowywany w archiwum lwowskim. Z biegiem lat zapomniano o nim i odnaleziono dopiero na początku XX wieku⁵.

Choć praca Mohylnyckiego przez długie lata pozostała jedynie w rękopisie, w 1829 roku drukiem ukazał się wstęp do niej, przetłumaczony na język polski pt. *Rozprawa o języku ruskim*. Ważnym postulatem w niej zawartym była odrębność języka ukraińskiego od pozostałych języków, w szczególności od rosyjskiego, polskiego i cerkiewnosłowiańskiego. Mohylnycki podkreślił również jedność wschodnich i zachodnich dialektów języka ukraińskiego oraz jego wpływ na polszczyznę i język rosyjski.

Drugą z kolei gramatyką, która została opracowana w Cesarstwie Austriackim, była *Grammatica Slavo-ruthena* Mychajła Łuczka. Co prawda, autor mieszkał i działał na Zakarpaciu należącym administracyjnie do Węgier, lecz miała ona duży wpływ na językoznawcze zainteresowania galicyjskich uczonych. Praca wyszła w Budzie w roku 1830. Została napisana w języku łacińskim, a jej przekład ukraiński pojawił się dopiero w latach 50. XX wieku⁶.

⁴ П. Білецький–Носенко, *Словник української мови*, за ред. В. В. Німчука, Київ 1966, с. 5–37, <http://www.inmo.org.ua/library.html> [18.05.2015].

⁵ М. Тершаковець, *Галицько-руське літературне відродження*, Львів 1908, с. 10.

⁶ П. Лизанець, *Грамматика Михайла Лучка „Slavo – Ruthena”* [в:] „Українська мова і література в школі”, № 1, 1962, с. 67.

Praca Łuczkaja dotyczyła porównania języka zakarpackich Rusinów z językiem słowiano-ruskim⁷. Zawierała przykłady ludowych tekstów: zagadki, przysłowia, pieśni i baśnie. Pisząc tę gramatykę, Łuczkaaj chciał stworzyć podręcznik dla seminarium w Użhorodzie, a także opisać różnice między miejscowym dialektem ruskim a językiem cerkiewnosłowiańskim. Łuczkaaj uważał za konieczne uniknięcie latynizacji i madziaryzacji. Według niego to język cerkiewnosłowiański, który uważał za „matkę wszystkich słowiańskich języków”⁸, powinien być językiem literackim i stanowić punkt odniesienia dla slawistycznych badań językoznawczych.

Łuczkaaj wezwał do uproszczenia alfabetu cyrylicy poprzez rezygnację z podwójnych liter dla tego samego dźwięku. Do fonetycznego opisu języka używał porównań z innymi językami europejskimi (nie tylko słowiańskimi), a wzorem dla niego był język rosyjski jako już ukształtowany i pozbawiony niepotrzebnych archaicznych elementów. W części fonetycznej autor trafnie zauważał pewne prawidłowości rządzące narzeczem karpaccich Rusinów, jednak w części dotyczącej deklinacji mieszał zasady ruskie i cerkiewnosłowiańskie, co mu zarzucano⁹. Żle zapisał też wymowę niektórych słów, m.in. liczebników. Omówił wszystkie części mowy, liczbę podwójną, reguły akcentowania i składnię. Gramatyka Mychajła Łuczkaaja kończy się zbiorem tekstów ludowych, których większość autor znał z dzieciństwa, i ich krótką charakterystyką.

Język słowiano-ruski zaprezentowany w dziele Łuczkaaja ma wiele cech wspólnych z ludowym językiem ruskim. Książka jest ważnym i bogatym źródłem informacji o gwarach Zakarpacia i, pomimo drobnych niedociągnięć i nieścisłości, należy oceniać ją wysoko. Niezaprzeczalny jest jej wpływ na późniejszych badaczy gwar zakarpackich i języka ukraińskiego.

Autorem kolejnej gramatyki był Josyp Łewycki. Jego praca została napisana w języku niemieckim i nosiła tytuł *Grammatik der ruthenischen oder klein russischen Sprache in Galizien*. Dotyczyła jednak tzw. *jazyczija*, czyli mieszaniki języka ruskiego, polskiego, cerkiewnosłowiańskiego i rosyjskiego. Josyp Łewycki posługiwał się tym językiem, choć w kwestii języka literackiego stał na straży cerkiewnosłowiańszczyzny. Bronił etymologicznej ortografii i stosowania cyrylicy.

Gramatyka Łewyckiego nie została dobrze przyjęta wśród Rusinów z uwagi na sztuczność języka, którego dotyczyła. Mychajło Wozniak określił go jako „wielkorusko-białorusko-cerkiewnosłowiańsko-polsko-ukraiński makaronizm, którym, zdaje się, nawet sam autor nie mówił”¹⁰. Łewycki, wkrótce po napisaniu pracy, zrezygnował z promowania *jazyczija* i zaczął używać języka zbliżonego do ludowego. W latach 1849 i 1850 wydał jednak gramatykę w pytaniach i odpowiedziach

⁷ Język słowiano-ruski to język cerkiewnosłowiański z nałożonym substratem lokalnej mowy ruskiej.

⁸ П. Лизанець, *op. cit.*, s. 68.

⁹ *Ibidem*, s. 70.

¹⁰ І. Матвіяс, *Варіанти української літературної мови в кінці XVIII і в XIX ст.* [В:] „Культура слова”, № 48–49, 1996, <http://kulturamovy.univ.kiev.ua> [30.05.2015].

pt. *Грамматика языка руского в Галиції. Розложена на питання і отповіди*, która, podobnie jak pierwsza jego praca, nie traktowała o języku ludowym.

Kolejnym przykładem gramatyki języka ukraińskiego napisanej w Galicji była *Gramatyka języka ruskiego (maloruskiego)*, którą w 1833 roku przygotował Josyp Łozynski. Przyczynkiem do stworzenia tej pracy był zamysł o spisywaniu pieśni ludowych. Unormowanie języka miało posłużyć pomocą Łozynskiemu¹¹. Jednak z uwagi na odmienne podejście do niektórych kwestii w porównaniu do gramatyki Josypa Łewyckiego, postanowił on upublicznić swoje dzieło. Przy okazji przekazania do wiedeńskiego cenzora pracy etnograficznej pt. *Ruskie wesele*, Łozynski załączył do niej własną wersję gramatyki języka ukraińskiego. Otrzymał pozwolenie na druk, jednak nie skorzystał z niego i później musiał ponownie starać się o *imprimatur*. Cenzura długo nie pozwalała na druk książki. Wenedykt Łewycki zarzucał Łozynskiemu chęć zreformowania języka ruskiego, a nie jego rozwój, i zwracał uwagę nawet na drobne szczegóły. Ostatecznie gramatyka ukazała się bez wielu zmian wprowadzonych przez lwowskiego cenzora, dzięki wsparciu jego wiedeńskiego odpowiednika Päumanna i wyszła z przemyskiej drukarni dopiero w 1846 roku w języku polskim.

Łozynski argumentował, że język cerkiewnosłowiański jest martwy i dlatego należy skupić się na ludowej mowie Rusinów. Autor porównywał ją z językiem polskim, usystematyzował i dokonał obiektywnej analizy, czym zyskał sobie przychylność opinii publicznej. Na końcu książki Łozynski zamieścił także opis dialektów ukraińskich, co stanowiło pionierski krok w rozwoju językoznawstwa¹². Z uwagi na podanie międzdialektalnych różnic, paralelnych form i gwarowych osobliwości, praca została oceniona jako niezwykle wartościowa.

Swój wkład do kodyfikacji języka włożyli także przedstawiciele Ruskiej Trójcy – Iwan Wahylewicz i Jakiw Hołowacki. W 1845 roku pierwszy z nich wydał w języku polskim *Gramatykę języka maloruskiego w Galicji*. Język opisywany w książce to ukraińszczyzna, jednak z pewnymi wpływami języka cerkiewnosłowiańskiego. Z kolei Hołowacki napisał dzieło pt. *Грамматика руского языка*. Wydano je we Lwowie w latach 1849 i 1850. Gramatyka opisuje żywy język ludu ze szczególnym zwróceniem uwagi na gwarowe osobliwości, jest próbą porównania ukraińskiego z innymi językami słowiańskimi.

Gramatyka Hołowackiego zawiera informacje z dziedziny fonetyki, morfologii oraz słowotwórstwa. Kolejny tom, w zamyśle autora, miał być szerszym omówieniem składni i słowotwórstwa języka ukraińskiego. Do jego wydania, niestety, nie doszło. *Грамматика руского языка* jest oceniana jako najbardziej kompletna i ukazująca język galicyjskich Rusinów najlepiej i najszerzej ze wszystkich gramatyk wydanych w I połowie XIX wieku.

¹¹ Б. Дедицкий, *Матеріалы къ Исторіи Галицко-русской словесности*, Львів 1885, с. 116.

¹² E. Stankiewicz, *Grammars and Dictionaries of the Slavic Languages from the Middle Ages up to 1850*, Berlin 1984, s. 150, <https://books.google.pl> [30.05.2015].

Do mniej znanych gramatyk, które ukazały się w Galicji w omawianym okresie, należą¹³:

- Iwan Fogoroszij, *Руско-угорска ілі мадярска граматика*, Wiedeń 1833,
- Teofan Hłynski, *Граматика мала руського языка для шкіл парафіальних в Галиції*, 1845,
- Gawryło Paślawski, *Галицько-руська граматика для легчайшого вученія галицько-руського юношества*, 1848,
- Łuka Słuhocki, *Мала граматика галицько-руського языка до потреби школь народныхъ застосована*, ok. 1848,
- Iwan Małycki, *Русская практичная граматика*, 1848,
- Karl Pichler, *Kurzgefasste russinische Sprachlehre*, Lwów 1849.

Stworzenie większości z powyższych pozycji związane było z praktycznym aspektem nauki języka ruskiego w szkołach, na co władze austriackie zezwoliły w 1848 roku.

Zainteresowanie Ukraińców własnym językiem zaowocowało szeregiem prac naukowych opisujących zasady rządzące ich rodzimą mową. Choć rzeczywistą wartość dodaną do ukraińskiego językoznawstwa przyniosły tylko niektóre z nich, docenić należy prace wszystkich autorów. Opisy mieszanych form języka, takich jak słowiano-ruski czy *jazyczije*, choć ówczesnie wprowadzały zamęt i deprecjonowały żywy ludowy język, z dzisiejszej perspektywy stanowią wartościowy materiał analityczny. Podówczas dobrze przysłużyły się sprawie narodowej, wyraźnie oddzielając opisywany język od polskiego i rosyjskiego. Oczywiście, tendencje dotyczące wprowadzenia którejs z ww. form jako języka literackiego nie były zjawiskiem dobrym. Najbardziej cenione są te gramatyki, które opisują prawdziwy język ludu i potrafią czerpać z jego bogactwa dialektalnego, tak jak prace Pańłowskiego, Łozynskiego i Hołowackiego.

LITERATURA

Stankiewicz E., *Grammars and Dictionaries of the Slavic Languages from the Middle Ages up to 1850*, Berlin 1984, <https://books.google.pl> [30.05.2015].

Білецький-Носенко П., *Словник української мови*, за ред. В. Німчука, Київ 1966, <http://www.inmo.org.ua/library.html> [18.05.2015].

Дедицький Б., *Матеріали къ Історіі Галицько-руської словесности*, Львів 1885.

Лизанець П., *Граматика Михайла Лучкая „Slavo – Ruthena”* [в:] „Українська мова і література в школі”, № 1, 1962, с. 67–73.

Матвіяс І., *Варіанти української літературної мови в кінці XVIII і в XIX ст.* [в:] „Культура слова”, № 48–49, 1996, <http://kulturamovy.univ.kiev.ua> [30.05.2015].

Москаленко А., *Перша друкована граматика української мови* [в:] „Українська мова і література в школі”, № 5, 1968, с. 21–24.

Тершаковець М., *Галицько-руське літературне відродженє*, Львів 1908.

¹³ E. Stankiewicz, *op. cit.*, s. 149-151.

ATTEMPTS AT CODIFYING THE UKRAINIAN LANGUAGE DURING THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The article attempts to summarise the process of codifying the Ukrainian language in the first half of the 19th century. It covers the most important reference grammars of that time, presenting them in the context of the sociopolitical situation of a Ukraine divided between the Austrian and Russian Empires. The article describes the work of linguists and researchers who emphasized the autonomy of the language spoken in the Ukraine in contrary to the common trend which treated this ethnolect as a dialect of Polish or Russian. The presented reference grammars are a rich source of information about the Ukrainian language itself (including its regional varieties), as well as other forms of communication used at the beginning of the 19th century, such as *iazychie*. These works were a milestone towards the forming of the modern Ukrainian language and nation.

Key words: codification, Ukrainian language, reference grammar, 19th century.